

Religion and health protection; A reflection on the necessity of interdisciplinary interactions between jurisprudence and the medical sciences

Ali Mohammadian^{1*} , Rahela Fadavi² , Mohsen Hajizadeh³

1- Jurisprudence and Islamic Law Department, Bozorgmehr University of Qaenat, Qaen, Iran.

2- Department of Islamic Arts, Faculty of Applied Arts, University of Islamic Arts, Tabriz, Iran.

3- Department of Law, Faculty of Humanities, Gonabad Higher Education Complex, Gonabad, Iran.

*Correspondence should be addressed to Mr Ali Mohammadian; Email: mohammadian@buqaen.ac.ir

Article Info

Received: Des 14, 2023

Received in revised form:

Jan 29, 2024

Accepted: Mar 3, 2024

Available Online: Des 21, 2024

Keywords:

Interdisciplinary studies

Jurisprudence

Medical knowledge

Religion

Science

 <https://doi.org/10.22037/jrrh.v10i4.43556>

Abstract

Background and Objective: The necessity of interaction between various knowledge and interdisciplinary studies is undeniable in today's world. Furthermore, there is a clear need for such studies in the field of human sciences and especially the knowledge that is somehow related to the daily life of the members of the society. Jurisprudence is among these sciences that are related to the lives of citizens, where most of the country's laws have been written under the influence of the teachings of this science.

Methods: The present article, in a problem-oriented study and by adopting an analytical method, is dedicated to the study of jurisprudential heritage. In extracting the contents from the available books, the comprehensive software of Ahl al-Bayt jurisprudence was used.

Results: The research report shows that there are examples such as proving parentage, the difference between sexual organs in reproduction, etc., all of which indicate that the knowledge of jurisprudence cannot move toward success without the help of other sciences, and, therefore, there is an undeniable need to use data from other sciences to master jurisprudence. Of course, it is also necessary to mention that since there is a possibility of error in experimental sciences, there is a need to achieve certainty regarding the data before applying them in jurisprudential matters.

Conclusion: It seems that the science of jurisprudence will not be able to succeed without borrowing data from other sciences, and in fact, in many cases, the accurate understanding of the Shari'i ruling is based on the preliminaries that should be studied in other sciences.

Please cite this article as: Mohammadian A, Fadavi R, Hajizadeh M. Religion and health protection; A reflection on the necessity of interdisciplinary interactions between jurisprudence and the medical sciences. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2024;10(4):112-127. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v10i4.43556>

Summary

Background and Objective

The necessity of interaction and exchange between various sciences and interdisciplinary studies is undeniable in today's world. Meanwhile, there is a clear need for such studies in the field of humanities, especially in sciences that are somehow related to the daily lives of members of society. The science of jurisprudence is among

these sciences that is related to the practical lives of citizens, where a large part of the country's statutory laws have been written under the influence of the teachings of this science (1).

Methods

Compliance with ethical guidelines: Given the importance of the subject, the present study has endeavored to study the jurisprudential heritage in a problem-oriented study and by adopting an analytical method. In extracting research materials, books available in the comprehensive

software of Ahl al-Bayt jurisprudence affiliated with the Computer Research Center for Islamic Sciences were widely used.

Results

What is clear is that answering such questions is not solely the responsibility of a single science, and in this regard, the opinions of scientists in empirical sciences such as medicine and even the views of psychologists and sociologists should be taken into account (46). Therefore, in such cases, there are two solutions for the jurist. The first solution is to give opinion on the issues based on his knowledge of the issues. The second method is that due to the diversity of new issues that require various knowledge and specializations, and because the jurist is, first and foremost, an expert in jurisprudence and does not have a background in medicine, psychology, etc., in these cases, he should issue a fatwa by taking into account the views of scholars of other sciences who are experts in the art and science. It is clear that adopting the second method is more reasonable and will also better serve the interests of religion (24).

It can be concluded from these discussions that in the process of *ijtihad*, the issue of subject matter is of great importance and that mere general and customary information, in other words, non-specialized information, is not sufficient in many areas of jurisprudence (54). Therefore, the entry of other sciences such as economics, medicine, sociology, and psychology into the subject and their interaction with jurisprudence has an impact on jurisprudence knowledge, and these sciences play a pivotal role in understanding the Islamic ruling through subject matter. In fact, in many cases, the precise understanding of the Islamic ruling is based on premises and presuppositions that must be examined in other sciences, and Islamic ruling in these cases is achieved by using a combination of various premises, some of which must be borrowed from non-common knowledge in the fields (empirical sciences and humanities) (20).

It seems that the science of jurisprudence will not be able to take steps of success without borrowing data from other sciences, and in fact, the accurate understanding of the Islamic ruling, in many cases, is based on premises that should be examined in other sciences. In proving this claim, examples of the interaction and relationship of jurisprudence and medical science were examined.

Conclusion

The results show that there are concrete and objective examples such as the issue of proving lineage and its challenges, the difference in sexual organs in reproduction, etc., all of which indicate that the science of jurisprudence cannot take steps of success in many areas without the help of other sciences, and, therefore, the use of data from other sciences is an undeniable necessity for further mastering the jurisprudential rulings (11). Therefore, if the jurist uses the data of other sciences in the position and process of inference, the result will undoubtedly be enjoying greater popularity among the owners of sciences and society (7). Also, in justifying the principles of seeking help from other sciences in the process of *ijtihad*, it was concluded that in the process of *ijtihad*, the discussion of subject matter is of great importance and that general and non-specialized information alone is not sufficient in many fields (19). Therefore, the entry of other sciences such as economics, medicine, sociology, psychology, etc. into the subject and their interaction with the knowledge of jurisprudence has an impact on jurisprudential knowledge, and these sciences play a pivotal role in understanding the Islamic ruling through subject matter (22). In fact, in many cases, the precise understanding of the Islamic ruling is based on premises and assumptions that must be examined in other sciences, and reaching the Islamic ruling in these cases is done by using a combination of various premises, some of which must be borrowed from non-common and unconventional knowledge in the fields (empirical sciences and humanities). To prove this claim, concrete and objective examples were presented, such as the issue of proving lineage and its challenges, the difference in sexual organs in reproduction, etc., all of which indicated that jurisprudence cannot achieve success in many areas without the help of other sciences, and therefore, using data from other sciences to further master jurisprudence is an undeniable necessity (13).

Acknowledgements

We would like to express our gratitude to Bozorgmehr University of Qaenat for providing financial support for this project.

Funding

The financial sponsor of this research was Bozorgmehr University of Qaenat.

Conflict of interest

This paper was written with the financial support of Bozorgmehr University of Qaenat and is extracted from the research project No. 39266 of

Bozorgmehr University of Qaenat entitled “Research on the Necessity of Interdisciplinary Studies of Jurisprudence and Medical Sciences”.

Authors’ contribution

Initial research design, structure, execution, and writing of the main text: first author; Initial and final revisions, supervision of the process: second author; Writing of the initial proposal, data collection, topic suggestion, and resource preparation: third author.

الدين والإهتمام بالصحة قراءة في ضرورة التفاعل بين العلوم متعددة التخصصات - الفقه والطب

علي محمدیان^١، راحلة فدوي^٢، محسن حاجيزاده^٣

١- قسم الفقه وقانون الإسلامي، كلية العلوم الإنسانية، جامعة بزرجمهر قانات، قان، إيران.

٢- قسم الفنون الإسلامية، كلية الفنون الصناعية، جامعة الفنون الإسلامية، تبريز، إيران.

٣- قسم القانون، كلية العلوم الإنسانية، مركز جناباد للتعليم العالي، جناباد، إيران.

* المراسلات الموجهة إلى سيد علي محمدیان؛ البريد الإلكتروني: mohammadian@buqaen.ac.ir

الملخص

خلفية البحث وأهدافه: لا غرو أنّ التواصل والتفاعل بين التخصصات العلمية المختلفة أمر لا يختلف عليه إثنان. وعليه، فإنّ الحاجة إلى هذه الدراسات في مجال العلوم الإنسانية وخاصة العلوم المرتبطة بالحياة اليومية التي تمسّ حياة جميع أفراد المجتمع، تزداد بشكل مضطرد. ومن أبرز هذه العلوم، علم الفقه الذي يرتبط بحياة الشعب بصورة مباشرة وأنّ القطاع الأعظم من دستور البلاد وُضع بناء على المنظومة الفقهية.

منهجية البحث: اعتمد الباحثون على الدراسة الموجهة نحو المشكلة والمنهج التحليلي لدراسة التراث الفقهي. كما اعتمد الباحثون على دراسة الكتب الموجودة على تطبيق "جامع فقه أهل البيت" لدراسة تفاصيل الموضوع.

المعطيات: يبدو أنّ علم الفقه غير قادر على استجابة التحديات والمستجدات من دون الإستعانة بمعطيات العلوم الأخرى؛ بتعبير آخر، استيعاب الأحكام الشرعية بالكامل في الكثير من المواضيع، يقوم على أسس لا بد من دراستها في الحقل العلمي الأخرى؛ ولهذا يجب على الفقه أن يستمد بعض من علومه منها.

الاستنتاج: اظهرت معطيات البحث أنّ قضايا مثل الأنساب، وحجم الآلة التناسلية في التناسل والإنجاب، ... قضايا تثبت أنّ علم الفقه لا يمكن السير مع ركب الزمن وتطوراته من دون الإستعانة بمعطيات العلوم الأخرى. ولهذا فإنّ إتقان الأحكام الفقهية لا يمكن من دون الإستعانة بنتائج دراسات العلوم الأخرى. والجدير بالذكر أنّ بعض حقول العلوم التجريبية تحتمل الخطأ لهذا يجب القطع بصحة نتائج تلك العلوم والثقة بصحتها قبل الركون إليها في إخراج الأحكام الفقهية.

معلومات المادة

الوصول: ٣٠ جمادى الأولى ١٤٤٥

وصول النص النهائي: ١٧ رجب ١٤٤٥

القبول: ٢٢ شعبان ١٤٤٥

النشر الإلكتروني: ١٩ جمادى الثاني ١٤٤٦

الكلمات الرئيسية:

الدراسات بين التخصصية

الدين

العلم

علم الطب

الفقه

يتم استناد المقالة على الترتيب التالي:

Mohammadian A, Fadavi R, Hajizadeh M. Religion and health protection; A reflection on the necessity of interdisciplinary interactions between jurisprudence and the medical sciences. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2024;10(4):112-127. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v10i4.43556>

دین و پاسداشت سلامت: تأملی در ضرورت تعاملات بینارشته‌ای فقه و دانش پزشکی

علی محمدیان^{*۱}، راحله فدوی^۲، محسن حاجیزاده^۳

۱- گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بزرگمهر قائنات، قائن، ایران.

۲- گروه هنرهای اسلامی، دانشکده هنرهای صنعتی، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران.

۳- گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، مجتمع آموزش عالی گناباد، گناباد، ایران.

*مکاتبات خطاب به آقای علی محمدیان؛ رایانامه: mohammadian@buqaen.ac.ir

اطلاعات مقاله

دریافت: ۲۳ آذر ۱۴۰۲

دریافت متن نهایی: ۹ بهمن ۱۴۰۲

پذیرش: ۱۳ اسفند ۱۴۰۲

نشر الکترونیکی: ۱ دی ۱۴۰۳

واژگان کلیدی:

دانش پزشکی

دین

علم

فقه

مطالعات میان‌رشته‌ای

چکیده

سابقه و هدف: ضرورت تعامل میان دانش‌های گوناگون و مطالعات میان‌رشته‌ای در دنیای امروز، امری غیرقابل انکار است. در این بین، نیاز به چنین مطالعاتی در عرصه‌ی علوم انسانی و خاصه دانش‌هایی که به‌نوعی با زندگی روزمره‌ی آحاد جامعه در ارتباط هستند، به‌نحو مضاعف احساس می‌شود. دانش فقه در زمره‌ی این علوم است، که با زندگی شهروندان ارتباط دارد، و بخش عمده‌ای از قوانین کشور تحت‌تأثیر آموزه‌های این دانش نگاشته شده است.

روش کار: جستار حاضر، در مطالعه‌ی مسئله‌محور و با اتخاذ شیوه‌ی تحلیلی، به مطالعه در میراث فقهی همت گمارده است. در استخراج مطالب از کتاب‌های موجود در نرم‌افزار جامع فقه اهل بیت بسیار استفاده شده است.

یافته‌ها: به نظر می‌رسد که دانش فقه، بدون وام گرفتن از داده‌های سایر علوم نخواهد توانست گام‌های موفقیت را بییماید. در حقیقت، فهم دقیق حکم شرعی، در بسیاری از موارد بر مقدماتی استوار است که می‌بایست در سایر علوم مورد بررسی قرار بگیرند.

نتیجه‌گیری: رهاورد پژوهش نشان می‌دهد که مصادیقی مانند اثبات نسب، تفاوت اندام جنسی در تولیدمثل و... وجود دارند، که جملگی آنها دلالت بر این امر می‌نمایند که دانش فقه بدون استمداد از علوم دیگر نمی‌تواند گام‌های موفقیت را بییماید؛ لذا استفاده از داده‌های سایر علوم، برای اتقان احکام فقهی ضرورتی انکارناپذیر است. البته تذکر این نکته نیز لازم است که از آنجاکه در علم تجربی امکان خطاپذیری وجود دارد؛ لذا باید نسبت به داده‌های آن، به‌نحوی قطعیت و یقین حاصل نمود و پس از این امر، امکان کاربست آن در موضوعات فقهی وجود خواهد داشت.

استناد مقاله به این صورت است:

Mohammadian A, Fadavi R, Hajizadeh M. Religion and health protection; A reflection on the necessity of interdisciplinary interactions between jurisprudence and the medical sciences. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2024;10(4):112-127. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v10i4.43556>

مقدمه

گوناگون حقوقی، سیاسی، اقتصادی، زیست‌محیطی، اجتماعی، فناوری، پزشکی و... موجب شده است که انجام فعالیت‌های علمی و پژوهشی به‌شکل سنتی، آن‌چنان‌که در گذشته فقط

پیچیدگی و چندوجهی بودن مسائل امروزی در حوزه‌های

طراحی یک ماهواره، به راحتی می‌توان تقسیم کرد و از یک تیم پژوهشی که اعضای آن تخصص‌های مختلفی دارند بهره گرفت. به‌عنوان مثال، کار مهندس مواد از کار هواشناس جداست؛ هیچ‌گونه تداخل و چالشی وجود ندارد و هرکجا هم که اختلاف‌نظری وجود داشته باشد، معیارهایی علمی و عینی برای حل اختلافات یافت می‌شود. اما در پژوهش‌های مرتبط با علوم انسانی، کار تیمی بسیار مشکل است؛ زیرا میان متفکران علوم انسانی اختلاف‌هایی مبنایی وجود دارد و گاهی اصلاً هدفی که از قبل مورد اتفاق باشد نیز وجود ندارد. به‌عنوان نمونه، اگر یک تیم مطالعاتی برای بررسی موانع توسعه در ایران تشکیل شود، اعضای این تیم در تعریف توسعه اتفاق نظر ندارند و اولویت‌های مختلفی را دنبال می‌کنند. همچنین الگوهای آنها برای توسعه یکسان نیست و حتی ممکن است که برخی از آنها توسعه را نامطلوب تلقی، و بازگشت به گذشته را توصیه کنند. در چنین تیمی، وظایف افراد مشخص نیست و اگر راهکار مشخصی ارائه شود، نمی‌توان سهم و نقش هر فرد را در رسیدن به این راهکار مشخص کرد.

ناگفته پیداست که آسیب‌شناسی چنین مطالعاتی، خود مجال مفصلی می‌طلبد، و از حیطه‌ی رسالت این نوشتار خارج است (۲). لکن پژوهش فرارو خواهد کوشید که به‌عنوان فتح باب، تعاملات و ترابضات میان‌رشته‌ای فقه و دانش پزشکی را، با رجوع به یافته‌ها و مقبولات این دو شاخه در مطالعه بگیرد، و مبانی و مصادیق آن را مورد تحلیل و تبیین قرار دهد.

مقاله‌ی حاضر درصدد آن است که شماری از لوازم، بایستگی‌ها، اقتضائات و ضرورت‌های مطالعات میان‌رشته‌ای فقه و دانش پزشکی را مورد مطالعه‌ی تطبیقی قرار دهد، و از این رهگذر با ذکر مثال‌ها و نمونه‌های ملموس و عینی، بر اهمیت و ضرورت پرداختن به چنین پژوهش‌هایی تأکید نماید. بنابراین پژوهش فرارو به‌طور مشخص در پی پاسخ به این پرسش است: به چه طریق و چگونه می‌توان در پژوهش‌های بینارشته‌ای، از ظرفیت‌های دو شاخه‌ی فقه و دانش پزشکی، برای پاسخ‌گویی به مسائل چندوجهی بهره جست و از این رهگذر به پویایی و چالاک‌ی علم نیز کمک نمود؟ نیز اینکه اساساً در باب اعتبار چنین مطالعاتی، به چه ادله‌ای می‌توان استناد جست؟

پیش‌از ورود به بحث، تذکر این نکته نیز ضروری می‌نماید که در علوم تجربی، امکان خطا وجود دارد؛ درحالی‌که علم فقه، زمانی که مستند به آیه‌ای که دلالت آن تام است، یا روایتی که در نهایت اعتبار قرار دارد باشد، طبیعتاً چنین خطایی در آن راه نخواهد داشت. لذا بایسته است که در تحلیل

با دخالت یک رشته انجام می‌شد، دیگر در بسیاری از حوزه‌ها پاسخ‌گو نباشد؛ چه اینکه دیگر امکان پاسخ‌گویی و حل انواع مسائل پیچیده و متنوع با روش‌ها و متدهای سنتی وجود ندارد. با عنایت به این امر، محققان درصدد انجام پژوهش‌های کاربردی‌تر، اقدامات نوآورانه و حل مسائل گسترده هستند و البته تحقق این مهم، مستلزم آن است که از اتکای صرف بر نظام تک‌محوری، به‌سوی نظام میان رشته‌ای، گام‌های بنیادین برداشته شود.

امروزه بر کسی پوشیده نیست که مفهوم و کاربرد مطالعات میان‌رشته‌ای در دهه‌های اخیر بسیار متداول شده است.^۱ لذا محققان و پژوهشگران میان‌رشته‌ای با علم‌وآگاهی از محدودیت‌های ناشی از محصور ماندن در چارچوب مرزهای رشته‌ای، تلاش می‌کنند تا مرزهای رشته‌ای را درنوردند و به رویکردهای میان‌رشته‌ای معطوف شوند؛ زیرا از بارزترین فواید رویکرد میان‌رشته‌ای، کنار گذاشتن تعصب‌های رشته‌ای می‌باشد و محققان این حوزه می‌کوشند با استفاده از امکانات و قابلیت‌های رشته‌های علمی دیگر، درصدد فهم و تبیین پدیده‌ها برآیند.

در این میان، اهمیت و ضرورت این‌گونه پژوهش‌ها در حوزه‌ی علوم انسانی نیز بسیار مورد نیاز است؛ زیرا هیچ فردی نمی‌تواند منکر این مطلب شود که علوم انسانی اگر قرار است برای حل مسائل انسانی و اجتماعی راهکار ارائه نماید، بدون کار جمعی موفق نخواهد بود و لذا کار جمعی در حیطه‌ی علوم انسانی اهمیت مضاعفی دارد (۱). انسان و جامعه‌ی انسانی ابعاد مختلفی دارد، و برای حل هر مسئله‌ای به جمعی از تخصص‌ها از قبیل حقوق، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و... نیاز است. در توضیح بیشتر مطلب باید گفت که به‌طور طبیعی کار جمعی در علوم تجربی و فنی مشکلات کمتری دارد. مثلاً برای

^۱ البته در تبارشناسی تخصص‌های میان‌رشته‌ای، این نکته را نیز نباید از نظر دور داشت که انجام چنین مطالعاتی (هرچند در شکل بسیط و ابتدایی آن) به‌نوعی در تاریخ علم قابل ردیابی و پیگیری است. از باب نمونه چون برخی از اندیشوران مسلمان مانند ابن‌سینا و ابوریحان بیرونی، در زمانه‌ی خویشتن، در شاخه‌های مختلف تبحر داشتند؛ لذا ممکن بود که به‌طور طبیعی در پاسخ به برخی از پرسش‌ها، از داده‌های رشته‌های گوناگون، به‌صورت تلفیقی استفاده نمایند. البته همچنان که مشخص است، در دنیای جدید مطالعات میان‌رشته‌ای ماهیت متفاوتی دارد. هدف این است که کارهای علمی به‌صورت جمعی دنبال شود و برای حل یک مسئله، جمعی از متخصصان از رشته‌های مختلف به مطالعه و پژوهش بپردازند؛ چه اینکه تجربه نشان داده است که تشکیل تیم‌های مطالعاتی، جامعیت نتایج را تضمین می‌کند و امکان خطا را کاهش می‌دهد.

مصادیق بحث، به مواردی استناد نمود که از یک سو بین فقیهان محل اختلاف نظر باشد و به عبارتی حکم مربوطه قطعی نباشد، و از دیگر سو داده‌ی تجربی موجود نیز باید قطعی و اطمینان‌آور باشد، و دانشمندان علم تجربی نسبت به آن اتفاق نظر داشته باشند.

جستجو در منابع معتبر علمی مانند ایرانداک (پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات کشور)، نورمگز (سامانه‌ی مجلات علوم انسانی و اسلامی)، مگیران (سامانه‌ی اطلاعات مجلات کشور)، پرتال جامع علوم انسانی (سامانه‌ی نشریات وابسته به پژوهشگاه علوم انسانی) و دیگر پایگاه‌های موجود، حکایت از آن دارد که موضوع پژوهش حاضر، فاقد پیشینه است و از حیث موضوع خود، تحقیقی نو محسوب می‌شود.

البته در باب رابطه‌ی فقه با برخی دیگر از علوم، پژوهش‌هایی انجام شده است. از باب نمونه، مقاله‌ای تحت‌عنوان «بررسی رابطه‌ی فقه و اخلاق» (۳)، به بررسی رابطه‌ی این دو علم پرداخته است. مقاله‌ای دیگر با عنوان «گونه‌های تأثیر اخلاق در فقه و اجتهاد» (۴)، درصدد برآمده است تا کیفیت، چگونگی و نیز متدهای تأثیر آموزه‌های اخلاقی را در فرایند اجتهاد و جوانب گوناگون دانش فقه نشان دهد. در این زمینه، برخی دیگر از مقالات نیز کوشیده‌اند رابطه‌ی میان روش‌های علوم اجتماعی و علوم شرعی را مورد بررسی قرار دهند. همچنین نتیجه‌ی برخی از پژوهش‌های دیگر، تبیین رابطه‌ی فقه با نجوم جدید (۵)، برخی دیگر، حوزه‌های مشترک دانش فقه و تفسیر (۶) و پاره‌ای از این تحقیقات، نسبت و ربط دانش فقه و دانش حقوق را در نظام حقوقی کشور مورد بررسی و مذاقه قرار داده‌اند^۱ (۷).

^۱ البته در باب ضرورت فقه پزشکی، پیش‌تر مقاله‌ای با عنوان «فقه پزشکی؛ چپستی، چرایی و چگونگی» (قاسمی، ۱۴۰۰، صص ۲۰۵-۱۷۸) نگاشته شده است، که در این پژوهش نویسنده کوشیده است تا با نگاهی به جایگاه فقه پزشکی و تبیین ضرورت و معیارهای تخصصی کردن فقه، ثابت کند که فقه پزشکی معیارها و ملاک‌های لازم را برای تشکیل رشته‌ی تخصصی دارد؛ و در نتیجه باید به صورت گام‌به‌گام به تدوین، آموزش و پژوهش در این عرصه پرداخت.

در پژوهشی دیگر، تلاش بر آن بوده است که نشان داده شود، فقه پزشکی برای هر رویداد و پدیده‌ای در حیطه‌ی پزشکی که معمولاً جنبه‌ی بیرونی دارد، به تعیین حکم می‌پردازد و مکلفان وظیفه دارند که آنها را به‌عنوان حکم خداوند اجرا نمایند. اما اخلاق پزشکی، شامل ضوابط و مقررات بسیار وسیع و متنوع مرتبط با هرگونه عملکرد و رویداد بیرونی و درونی در حوزه‌ی پزشکی است، که عموماً باعث ارتقای کیفی می‌گردد. این ضوابط و مقررات، ممکن است همسان یا متفاوت با احکام فقهی باشد، و علی‌رغم مطرح شدن آنها به‌صورت دستورالعمل، تأکید به پیروی از آنها

بنابراین آن‌چنان که پیداست، موضوع مقاله‌ای که در خلال سطور ذیل خواهد آمد، در زمینه‌ی خود دارای سابقه‌ی پژوهشی نمی‌باشد، و با توجه به ضرورتی که در این زمینه وجود دارد، پرداختن به ارتباط دانش فقه و پزشکی اهمیت تام می‌یابد.

روش کار

تحقیق حاضر مانند اکثر پژوهش‌های صورت گرفته در حیطه‌ی علوم انسانی، از نوع توصیفی-تحلیلی و با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای، میراث روایی و منابع مکتوب فقهی سامان یافته است که همراه با شناسایی منابع و مآخذ لازم، مطالعه و بررسی آن‌ها، تطبیق و فیش‌برداری، طبقه‌بندی و مرتب می‌شود و به نگارش درمی‌آید. تحقیق توصیفی-تحلیلی، شامل مجموعه‌روش‌هایی است که هدف آنها توصیف و تحلیل شرایط یا پدیده‌های مورد بررسی است. شایان ذکر است که اجرای تحقیق توصیفی-تحلیلی می‌تواند منجر به شناخت دقیق مسئله‌ی پژوهش، و یاری رساندن به فرایند تصمیم‌گیری باشد. همچنین از آنجاکه در تحقیقات اسلامی، پردازش اطلاعات جمع‌آوری‌شده، از مهم‌ترین و اساسی‌ترین بخش‌های پژوهش به شمار می‌آید؛ پژوهش فرارو سعی کرده است تا ضمن مطالعه‌ی دقیق منابع و جامعه‌ی آماری مورد مطالعه، مواضع بحث را به‌دقت مشخص و شناسایی کند، و به تفکیک هریک از مقاصد بحث را، به‌صورت منظم و هدفمند ارائه نماید.

یافته‌ها

ضرورت دارد که برخی از مفاهیم دخیل و بنیادین مرتبط با بحث، در وهله‌ی اول تنقیح گردند تا شناخت بهتری از مسئله صورت گیرد.

دانش فقه

اهل لغت، فقه را به‌معنای فهم ژرف و عمیق معنا کرده‌اند (۸، ۹) در اصطلاح نیز، فقه را به دانش آگاهی یافتن و وقوف به احکام شرعی فرعی براساس منابع و مستندات چهارگانه‌ی آن، یعنی کتاب (قرآن)، سنت، اجماع و عقل تعریف نموده‌اند (۱۰). شهید مطهری فقه را چنین تعریف می‌کند: «فهم ژرف و استنباط عمیق احکام و مقررات ناظر به زیست فردی و اجتماعی آحاد مسلمین، از منابع و مستندات معین» (۱۱). در

همانند الزام به اجرای احکام فقهی نیست (طباطبایی و علم‌الهدی، ۱۳۹۱، صص ۹-۱).

(۱۴)، و اموری از قبیل مسئولیت مدنی و کیفری پزشک (۱۸).

مطالعات میان‌رشته‌ای

مراد از مطالعات بین‌رشته‌ای، فرایندی است که در آن، شاخه‌ها و رشته‌های گوناگون علمی در جهت پاسخ‌گویی به پرسشی مشخص، در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند، با موضوع درگیر می‌شوند و درصدد یافتن پاسخ مسئله‌ای هستند، که به جهت پیچیدگی، گستردگی و چندجانبه بودن آن، از توان یک رشته‌ی خاص به‌تنهایی خارج است. در ضرورت مطالعات میان‌رشته‌ای گفته شده است که این شاخه از دانش، نوعی از مطالعات را در بر می‌گیرد که پس از پدیدار شدن نقاط ضعف و کاستی‌های مطالعات تک‌وجهی و تک‌رشته‌ای ضرورت و اهمیت یافته است. توضیح بیشتر آنکه از دیرباز در اکثر مجامع علمی، الگوی رشته‌مدار یا وابسته به رشته‌ی حاکم بوده است. مطابق این الگو، تأکید فزاینده‌ای بر تخصص و مزایای آن صورت می‌گرفت و صرفاً به متخصصان یا صاحب‌نظران یک رشته‌ی خاص اجازه داده می‌شد به پژوهش و ارائه‌ی نظریه در آن رشته بپردازند. اما پس از دوره‌ای، به دلیل پیچیدگی جوامع و گستردگی و تنوع مسائل، ناکارآمدی این الگو بیش از پیش آشکار شد و لذا پیدایش چنین مشکلاتی از مهم‌ترین انگیزه‌های رواج مطالعات بین‌رشته‌ای محسوب می‌شود. در فواید مطالعات میان‌رشته‌ای می‌توان گفت که این قبیل مطالعات، درک کامل‌تری از تشابهات و تمایزات بین رشته‌ها نیز ایجاد می‌نمایند.

ضرورت مطالعات میان‌رشته‌ای در دانش فقه

در ضرورت مطالعات میان‌رشته‌ای در باب علوم دینی، همین مقدار کفایت می‌کند که گفته شود اگر دانش فقه، بر یافته‌های علوم دیگر (از قبیل حقوق، دانش پزشکی، اقتصاد، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و...) چشم ببندد، و صرفاً با اتکا به مبانی سنتی، به استخراج و استنباط حکم بپردازد، احکامی که با این روش حاصل می‌شوند، هرگز نخواهند توانست موافقت و همراهی جامعه را تأمین نمایند و در این زمینه کامیاب شوند.^۱

باب قلمرو و گستره‌ی دانش فقه نیز از آنجایی که پیوندی وثیق با بحث حاضر به جهت ارتباط با سایر شاخه‌ها و رشته‌های علم دارد، باید گفت بسیاری از اندیشوران برجسته‌ی اسلامی در خلال آثار خود، از هم‌گرایی و هم‌سویی دین و دنیا سخن به میان آورده و دیدگاهی جامع‌نگرانه در این باب اتخاذ نموده‌اند. از باب نمونه شهید مطهری معتقد است که جامعیت و شمول آموزه‌های اسلام، وجه‌تمایز آن از سایر مکاتب و ادیان می‌باشد. وی اسلام را مکتبی جامع و واقع‌گرا می‌داند که به تمامی ابعاد زندگی بشری، اعم از دنیوی و اخروی، جسمی و روحی، فردی و اجتماعی ورود داشته است (۱۲). برخی دیگر از متفکران نیز اسلام را دین تمام زندگی معرفی کرده‌اند که دربرگیرنده‌ی تمامی ابعاد زندگی انسان بوده و هیچ موضوعی خارج از حوزه‌ی شمول و گستردگی آن نیست (۱۳). علامه جعفری هم‌سو با این معنا معتقد است: «استعداد ذاتی فقه می‌باشد که ناشی از اتکای آن به منابع دائم‌الجریان «قرآن، سنت، اجماع، عقل و قواعد برگرفته از آنها» با مفتوح بودن راه اجتهاد است... از صدر اسلام تاکنون، هیچ موضوعی درباره‌ی مسائل مادی و معنوی بشری مطرح نشده است؛ مگر اینکه، فقه شیعه قدرت پاسخ‌گویی آن را داشته و آن را بلا تکلیف رها نکرده است» (۱۴).

دانش پزشکی

پزشکی را به جست‌وجو و تلاش در جهت یافتن حقیقت درمان و سلامت معنا کرده‌اند که در فرایند بالینی مشخص می‌گردد و فرایند بالینی فرایندی است که در آن یافته‌های علمی علوم پایه به خدمت گرفته می‌شود تا منجر به سلامت و بهبودی شود (۱۵). توضیح بیشتر آنکه پزشکی یک دانش کاربردی است که هدف آن، حفظ و ارتقای سلامت، پیشگیری و درمان بیماری‌ها و بازتوانی آسیب‌دیدگان است؛ و این کار با شناخت بیماری‌ها، تشخیص، درمان و جلوگیری از بروز آن‌ها انجام می‌شود. دانش پزشکی بر روی طیف گسترده‌ای از رشته‌ها از فیزیک و زیست‌شناسی تا علوم اجتماعی، مهندسی و علوم انسانی بنا شده است (۱۵).

در کتب فقهی علم پزشکی در زمره‌ی دانش‌های مباح قلمداد شده که فراگیری آن واجب کفایی بوده و لازم است شخصی که وارد این تخصص می‌شود در کار خود مهارت داشته و به فراخور بیماری، از عهده‌ی تجویز داروی مناسب برآید (۱۶). فقیهان در خلال ابواب فقهی از مسائلی که به‌نوعی مرتبط با دانش پزشکی است بحث کرده‌اند؛ از جمله حکم نظر به نامحرم توسط پزشک (۱۶، ۱۷)، حکم تشریح بدن میت

(۱) به نظر می‌رسد که علم فقه در دهه‌های اخیر و خصوصاً با استقرار نظام جمهوری اسلامی و اداره‌ی جامعه و تنظیم مناسبات اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی براساس دین و شریعت، خود را ناگزیر از این می‌بیند که در اجتهادورزی رایج تجدیدنظر نماید و به این نتیجه رسیده است که شیوه‌ها و روش‌های گذشته، پاسخ‌گوی مشکلات امروز نخواهد بود. باید اذعان داشت که تفاوت دنیای جدید با دنیای گذشته، علاوه بر پیشرفت فزاینده و محیرالعقول علوم تجربی و تکنولوژی، تحولات اجتماعی توأم با خروج بشر از زندگی عشیرگی و قبیله‌گی و ورود به زندگی ماشینی و مجله پژوهش در دین و سلامت

مهم‌ترین آنها شیوه‌ی شناخت موضوعات است؛ زیرا هرچند فقه به بیان احکام می‌پردازد، ولی احکام تابع موضوعات‌اند و هرگونه تغییری در شناخت از موضوعات، می‌تواند به تغییر حکم بیانجامد. به‌عنوان مثال تشریح جسد اگر مصداق هتک حرمت شمرده شود، قهراً حکم آن حرمت است؛ ولی اگر این عنوان بر آن انطباق پیدا نکند این حرمت هم منتفی خواهد شد. برای شناخت موضوعات، باید کسانی که از تخصص و تبحر و تشریح لازم برخوردارند نظر دهند، و در این مرحله نمی‌توان به سراغ فقه رفت. از این‌رو باید پذیرفت که شناخت موضوعات علی‌الاصول خارج از دانش فقه قرار دارد و باید با استفاده از دانش بشری و از آن جمله پزشکی انجام گیرد. براین‌اساس، از یک سو فقه در قلمرو خاص خود استقرار می‌یابد و از سوی دیگر «علم» هم در قلمرو خود مجال مانور و پویایی خواهد داشت (۲۰).

نمونه‌ی دیگری که می‌توان به‌عنوان مثال مطرح نمود بحث بلوغ است، که در تعیین سن و ضابطه‌ی آن بین فقیهان اختلاف‌نظر وجود دارد. مشهور فقیهان با توجه به برخی از روایاتی که در مسئله وجود دارد، سن بلوغ را در پسران ۱۵ سال، و در دختران ۹ سال تمام قمری دانسته‌اند (۱۶، ۲۱، ۲۲). لکن برخی از فقیهان، با عنایت به اینکه یافته‌های تجربی، وقوع بلوغ طبیعی را مخصوصاً برای دختران در چنین سنی ضعیف می‌دانند، در حکم مشهور تردید کرده‌اند (۲۳).

چیزی که مشخص است اینکه پاسخ‌گویی به چنین سؤالاتی، صرفاً از عهده‌ی یک دانش ساخته نیست و می‌بایست در این زمینه، نظرات دانشمندان علوم تجربی مانند پزشکی و حتی دیدگاه‌های روان‌شناسان و جامعه‌شناسان را نیز لحاظ نمود. لذا در چنین مواردی دو راهکار در برابر فقیه وجود دارد: ۱- راهکار اول این است که وی با اتکا به شناخت خود از موضوعات، درباره‌ی آنها نظر دهد. ۲- شیوه‌ی دوم این است که به‌دلیل تنوع موضوعات جدید- که به دانش‌ها و تخصص‌های گوناگون نیازمند است و چون فقیه، اولاً و بالذات کارشناس فقه است و در طب، روان‌شناسی و... سررشته ندارد؛ لذا در این موارد- وی با درنظر گرفتن دیدگاه عالمان سایر علوم که اهل فن و خبره هستند، به صدور فتوا مبادرت ورزد. نیک پیداست که اتخاذ شیوه‌ی دوم معقول‌تر است و مصالح دین را نیز بهتر تأمین خواهد نمود.

نتیجه‌ای که از این مباحث حاصل می‌شود، این است که در فرایند اجتهاد، بحث موضوع‌شناسی دارای اهمیت بسیار است و صرف اطلاعات عمومی و عرفی، و به‌عبارتی

اما اگر فقیه در مقام و فرایند استنباط، از داده‌های دیگر علوم بهره گیرد، بدون شک نتیجه‌ی حاصله از اقبال بیشتری در بین صاحبان علوم و نیز جامعه برخوردار خواهد شد. از باب نمونه اگر فقیهی بدون توجه به واقعیات زمانه و تغییر ارزش پول در طی قرون و اعصار، صرفاً به برخی از متون دینی استناد کند و با نهایت جمود برروی الفاظ واردشده در پاره‌ای از متون، چنین فتوا دهد که اگر مهریه‌ی شخصی در هفتاد سال پیش، ده هزار تومان بوده است، در روزگار حاضر نیز وی مکلف به پرداخت همین مبلغ است؛ بی‌شک چنین فتوایی نخواهد توانست در بین افراد جامعه مورد قبول قرار بگیرد و اثرگذار باشد. ولی اگر در همین فرض، فقیه علاوه‌بر مبانی معمول اجتهاد، از نظرات و آرای کارشناسان اقتصاد بهره گیرد، بی‌تردید به نتایج دیگری دست می‌یابد، و فتوای خود را با توجه به آن نتایج تغییر خواهد داد.

مبانی توجیهی مطالعات میان‌رشته‌ای در دانش فقه

بر کسی پوشیده نیست که در فرایند اجتهاد، ازجمله عوامل مهم در یک استنباط منضبط و پویا، شناخت موضوع حکم، افزون‌بر احاطه و اشراف بر منابع و ادله‌ی اربعه (کتاب، سنت، اجماع و عقل) است. در توضیح بیشتر مطلب باید گفت فقیه در فرایند استنباط، دست‌کم با دو عنصر روبرو می‌شود: موضوع و حکم. موضوع در مرتبه‌ای متقدم از حکم قرار دارد، و به عبارت دیگر علت برای حکم به شمار می‌رود (۱۹). بنابراین مادامی که موضوع توسط فقیه به‌درستی شناسایی نشود، نمی‌توان حکمی قابل اعتنا استخراج نمود. ناگفته پیداست که هرچه گستره‌ی دانش فقیه نسبت به موضوع وسیع‌تر، و آشنایی او با علوم رایج زمان خود، گسترده‌تر باشد، وی در شناخت موضوعات موفق‌تر است و از این رهگذر در استنباطات خود نیز دقیق‌تر عمل خواهد نمود.

مقصود از موضوع حکم شرعی در اینجا، قیود و شرایطی است که حکم شرعی بر آنها بار شده و فعلیت حکم متوقف بر فعلیت و تحقق آنهاست. در توضیح بیشتر باید گفت انسان مسلمان که براساس آیین اسلام به زندگی خود سامان می‌دهد، نمی‌تواند نسبت به دستاوردهای دانش بشری بی‌تفاوت باشد یا آنها را نادیده انگارد. لذا برای او اهمیت دارد که بداند چه پرسش‌هایی را باید به کمک علم پاسخ دهد. برای این مرزبندی، به عوامل متعددی را باید در نظر گرفت که از

صنعتی و شهرنشینی با ساختار و بافت اجتماعی خاص خود است. مضافاً به اینکه این تغییر و تحول در زندگی بشر، منجر به تغییر و تحول و نگرش معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی او شده است.

تحت عنوان «فراش» را مطرح می‌نمایند. مطابق این قاعده، در صورتی که فرزند متولد شده، در زمان یک رابطه‌ی شرعی صحیح به دنیا آمده باشد، چنین فرزندی به والدین خود ملحق می‌شود و اگر زوج به دلایلی از قبیل عدم اعتماد به همسر خود، در حفظ حریم وی و احتمال برقراری رابطه‌ی نامشروع توسط او، در الحاق چنین فرزندی به خود تردید نماید، در چنین حالتی این قاعده نقش آفرینی نموده و گفته می‌شود که چون چنین طفلی در زمان زوجیت وی به دنیا آمده است، بنابراین احتمال اینکه فرزند متولد شده، از آن وی نباشد منتفی است (۲۵-۲۷).

اما چالشی که در این زمینه وجود دارد، این است که امروزه با آزمایش‌های پزشکی از قبیل خون یا DNA، نسب به راحتی قابل اثبات است؛^۱ حال آنکه فقها نتایج چنین آزمایشاتی را نوعاً به رسمیت نمی‌شناسند (۲۸، ۲۹). در عین حال باید توجه داشت درست است که از حیث فقهی، عدم امکان استناد به این آزمایش‌ها مشهور است؛ اما می‌توان با استناد به نظر معدودی از فقها که قائل به اعتبار این آزمایش‌ها هستند (۳۰)،^۲ هدف فصل خصومت را با مطلوب کشف حقیقت منطبق کرد. یعنی اگر آزمایش‌های علمی دلالت بر عدم انتساب طفل به فرزند نمایند - در حالی که شرایط قاعده‌ی فراش محقق است - می‌توان قائل به این بود که این آزمایش‌ها قابلیت استناد دارند. با توجه به اینکه آزمایش دی‌ان‌ای در زمان فعلی به درجه‌ی قطع و یقین رسیده است، بی‌توجهی به این دریافت علمی و تکیه بر راه‌هایی که در زمانی جعل شده بودند که

غیر تخصصی در بسیاری از زمینه‌های دانش فقه کفایت نمی‌کند. لذا ورود سایر دانش‌ها از قبیل اقتصاد، پزشکی، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی به موضوع و تعامل آنها با دانش فقه، در معرفت فقهی اثرگذار است و این دانش‌ها از رهگذر موضوع‌شناسی، نقشی محوری در فهم حکم شرعی ایفا می‌کنند. در حقیقت فهم دقیق حکم شرعی، در بسیاری از موارد بر مقدمات و پیش‌فرض‌هایی استوار است که می‌بایست در سایر علوم مورد بررسی قرار بگیرند و دست‌یابی به حکم شرعی، در این موارد با استفاده از ترکیبی از مقدمات گوناگون صورت می‌گیرد، که برخی از آنها از دانش‌های غیر رایج در حوزه‌ها (علوم تجربی و انسانی) باید وام گرفته شوند (۲۴).^۱

بحث و نتیجه‌گیری

در ادامه با ذکر شواهدی چند، به تعاملات ممکن بین دانش فقه و علم پزشکی پرداخته می‌شود. مواردی که ذکر خواهد شد، از حیطه‌هایی هستند که در فقه مطرح شده، سپس دانش پزشکی نیز به فراخور، در آنها ورود یافته، یا اینکه با توجه به ماهیت خود، امکان ورود به آن موضوعات را دارا می‌باشد.

اثبات نسب

مطابق آموزه‌های فقهی و حقوقی، برخورداری فرزندان از حقوق قانونی، منوط به آن است که نسب آنها مشروع باشد. معمولاً در زمینه‌ی بهره‌مندی از حقوق قانونی همچون نفقه و ارث، در مورد فرزندی که ناشی از رابطه‌ی زوجیت شرعی و به‌ثبت رسیده هستند، مشکلی پیش نمی‌آید و شناسنامه‌ی ارائه شده توسط فرزندان، برای اثبات نسب مشروع آنها، کفایت می‌کند. اما در برخی موارد ممکن است که رابطه‌ی زوجیت پدر و مادر (چه در عقد دائم و چه موقت) به ثبت نرسیده یا اینکه اصلاً ارتباط پدر و مادر، نامشروع یا از موارد شبهه بوده باشد. در چنین مواردی، اثبات نسب فرزندان متولد از چنین زوجینی، با دشواری مواجه می‌شود، و در واقع نیازمند آن است که فرزند برای بهره‌مندی از حقوق قانونی خود، در دادگاه، دعوی اثبات نسب اقامه نماید. فقیهان امامیه در مواردی از این دست که در اثبات نسب اختلاف پیش می‌آید، قاعده‌ای

^۱ بدن انسان از میلیون‌ها سلول ساخته شده است. این سلول‌ها دارای ساختاری به نام هسته هستند. هسته دارای ۲۳ جفت کروموزوم است که حاوی اطلاعات ژنتیکی است. هر کروموزوم از ساختارهای رشته‌ای شکل تشکیل شده است که آن را با نام دنوکسی ریبونوکلیک (DNA) می‌شناسیم. هر فردی دو نسخه از هر ژن دارد که یکی از آن را از مادر، و دیگری را از پدر ارث برده است. انسان‌ها حدود ۲۵۰۰۰ ژن دارند و دی‌ان‌ای توالی این جفت ژن‌ها است. ژن‌ها حاوی اطلاعاتی درباره‌ی بدن هستند. به‌عنوان مثال در رنگ مو، رنگ پوست و چشم و... (به‌جز دوقلوها که دی‌ان‌ای یکسانی دارند)، هر فرد اطلاعات ژنتیکی منحصر به فردی دارد. برای انجام تست دی‌ان‌ای نمونه‌ای از سلول‌ها مورد نیاز است. این نمونه می‌تواند از خون، بزاق، پوست یا هر سلول دیگری گرفته شود (دبیری، ۱۳۷۷، ص ۱۷).

^۲ آیت‌الله نوری همدانی، اعتبار این آزمایش‌ها را در صورتی که با نشانه‌هایی که موجب علم و اطمینان شود، همراه باشند پذیرفته است. برخی دیگر از مراجع نیز نتایج این آزمایشات را در صورتی که از طریق آزمایش مذکور علم حاصل شود، معتبر دانسته‌اند (همان).

^۱ برخی از محققان، این سخن امام را حل که اجتهاد رایج و مصلح در حوزه‌های علمیه را، برای اداره‌ی جامعه ناکافی قلمداد می‌نمایند (خمینی، ۱۳۸۵، ج ۲۱، ص ۲۹۲)، چنین تفسیر کرده‌اند که: «به عقیده‌ی ما، این سخن امام راحل دقیقاً به این معناست که مبادی و علمی که تاکنون در حوزه‌ها معمول و مرسوم بوده در اجتهاد کافی نیست، و یک فقیه علاوه بر صرفونحو و اصول فقه، به علمی دیگر هم نیاز میرم دارد که بدون آنها اجتهادش ناقص خواهد بود» (فناهی، ۱۳۷۴، ص ۹۵).

احتمال بسیار قوی، بر عدم تفاوت بین اعضای مذکور بدن تصریح می‌نمایند، عمل به مفاد این روایات نمی‌تواند محمل عقلایی استواری داشته باشد؛ خاصه از این جهت که روایات عام دیگری نیز در مسئله وارد شده‌اند که بر تساوی دیه در فرض بحث دلالت داشته، و از قضا شماری از فقیهان نیز جانب همین نظر را گرفته‌اند (۳۹، ۴۰).

شایان ذکر است که شماری از فقیهان، علی‌رغم اینکه داده‌های تجربی فوق‌الذکر را رد نکرده‌اند؛ اما معتقد شده‌اند که یافته‌های پزشکی در تقابل با روایات اهل بیت (ع) فاقد وجهت است. لکن در پاسخ می‌توان گفت که انتساب قطعی چنین روایاتی به امامان معصوم (ع) مشخص نیست و بدیهی است که صرف نقل روایتی در جوامع حدیثی، دلیلی بر صحت آن به شمار نمی‌رود. مضافاً به اینکه اثبات علمی مغایرت امری با واقعیت، می‌تواند دلیلی بر عدم انتساب آن امر به معصوم (ع) محسوب شود.

تفاوت زن و مرد در احسان

احسان از ریشه‌ی حصن و به معنای جایگاهی است که از آن مراقبت می‌شود (۴۱). لذا به مردی که وجود خود را از بی‌عفتی حفظ می‌کند محسن، و به چنین زنی محصنه می‌گویند (۴۲). در باب معنای اصطلاحی احسان، فقیهان امامیه، فراهم بودن زمینه‌ی زناشویی با همسر را مد نظر قرار داده، و توضیح داده‌اند که احسان در مرد عبارت است از فراهم بودن زمینه برای نزدیکی فرد با همسر خود در هر ساعت از شبانه‌روز که وی اراده نماید. اما در مورد زن، بسیاری از فقها معتقدند که امکان فراهم بودن برقراری رابطه‌ی جنسی در هر ساعت از شبانه‌روز لازم نیست، و این حق برای زن صرفاً در محدوده‌ی هر چهار ماه یک‌بار می‌باشد؛ لذا همین که هر چهار ماه یک‌بار، زن امکان نزدیکی و برقراری رابطه‌ی جنسی با همسرش را داشته باشد، وی محصنه محسوب می‌شود و همین مقدار در صدق عنوان مزبور بر وی کفایت می‌کند (۴۳، ۴۴).

اهمیت بحث آنجاست که اثبات برخی از مجازات‌های سنگین در فقه، دائرمدار وصف احسان است؛ با این توضیح که اگر فردی در حالت احسان، مرتکب انجام رابطه‌ی نامشروع شود، تحت شرایطی مجازات سنگینی مانند رجم (سنگسار) در انتظار وی خواهد بود (۱۰، ۴۵). با عنایت به مطالب ذکرشده، روشن می‌شود که امکان اعمال چنین کیفری در مورد زن در مقایسه با مرد، بسیار سخت‌گیرانه بوده و لذا مرد می‌تواند به راحتی ادعا نماید که وی قادر به نزدیکی با همسرش به‌طور مستمر

آزمایش‌های علمی، توانایی اثبات نسب را نداشته‌اند، نادیده گرفتن علوم بشری به شمار می‌آید. آزموده شدن نتایج آزمایشات دی‌ان‌ای در طول سال‌ها و تأیید اعتبار آن از طرف مجامع علمی، ضرورتاً نوعی آگاهی را در اختیار قرار می‌دهد که می‌تواند در فهم موضوع مؤثر باشد. در واقع، اعتبار قاعده‌ی فراش، صرفاً از جهت عدم علم به واقع بوده است و باین‌اوصاف، به‌سختی می‌توان گفت اگر راهی علمی وجود داشته باشد که براساس آن بتوان به‌طور قطع نسبت بین پدر و فرزند را معلوم کرد، همچنان باید از راهی رفت که واقعیت را تنها به‌طور احتمالی کشف می‌کند (۳۱).

تفاوت اندام جنسی در تولیدمثل (دیه‌ی بیضتین)

ماده‌ی ۶۶۵ قانون مجازات اسلامی، جریمه‌ی مالی آسیب رساندن و از بین بردن بیضه‌ی چپ را، بیشتر از آسیب رساندن به بیضه‌ی راست در نظر گرفته است؛ به‌طوری که در بیضه‌ی چپ دوسوم دیه‌ی کامل، و در بیضه‌ی راست یک‌سوم دیه‌ی کامل باید توسط شخصی که باعث ایراد جنایت شده است پرداخت گردد. مستند این ماده‌ی قانونی، برخی از روایات موجود در مسئله است که دیه‌ی بیضه‌ی چپ را به‌سبب اینکه خلقت فرزند از این بیضه است، بر بیضه‌ی راست ترجیح می‌دهند (۳۲، ۳۳)^۱. چنین روایاتی مبنای فتوای شمار کثیری از فقیهان قرار گرفته است (۱۶، ۳۴).

فرض مسئله‌ی مزبور نیز از جمله مواضعی است که محل تلاقی دانش فقه و علم پزشکی می‌باشد؛ چه‌اینکه پذیرش این سخن که بیضه‌ی چپ نقش برجسته‌تری نسبت به بیضه‌ی راست در فرزندآوری داشته باشد، از نظر علمی مسموع نمی‌باشد. مطابق تحقیقات علمی، حتی وجود یک بیضه برای ایجاد فرزند کافی بوده و در این بین تفاوتی میان بیضه‌ی چپ یا راست نمی‌باشد (۳۵). مطابق همین برداشت، برخی از فقها، روایات مزبور را به‌جهت اینکه با یافته‌های دانش پزشکی هم‌خوانی ندارند، نپذیرفته‌اند: «التعلیل المذكور فی ذیل صحیحة... علی ما نقل من الأطباء غیر مطابق للواقع» (۳۶). البته آیت‌الله خویی در این زمینه متفرد نبوده و فقیهان دیگری نیز به عدم مطابقت مضمون روایت یادشده با داده‌های علم تجربی اذعان داشته‌اند (۳۷، ۳۸).

^۱ «علی بن ابراهیم عن ابیه، عن احمد بن محمد بن ابی نصر عن عبدالله بن سنان، عن ابی عبدالله (علیه‌السلام) قال: ما كان فی الجسد منه اثنان ففي الواحد نصف الدية مثل الیدین والعینین... قلت: فرجل ذمبت احدی بیضتیه؟ قال: ان كانت الیسار ففیها الدية، قلت: و لم؟ الیس قلت: ما كان فی الجسد اثنان ففي کل واحد نصف الدية؟ قال: لان الولد من الیضه الیسری».

و فقهی، روایات و فتاوایی وجود دارند که بر شفاعت بودن تناول از نیم‌خورده‌ی مؤمن دلالت دارند. از باب نمونه «صاحب سرائر» پس از اینکه نیم‌خورده را به دو قسم نیم‌خورده‌ی انسان و نیم‌خورده‌ی حیوان تقسیم می‌کند، از شفاعت‌خشی و استحباب تناول نیم‌خورده مؤمن یاد می‌نماید (۲۵). نمونه‌ی دیگر فاضل نراقی است که در عین بیان عدم کراهت تناول نیم‌خورده‌ی مؤمن در بین اقسام نیم‌خورده‌هایی که مکروه می‌باشند، به سبب روایتی که در این زمینه وارد شده است، شفاعت‌خشی بودن آن را گوشزد می‌نماید (۵۰). آیت‌الله خویی نیز موافق با فقیهان مزبور، با استناد به روایات وارد در مسئله، از استحباب این امر سخن گفته است^۲ (۴۹).

نیک پیداست که دانش پزشکی چنین سخنی را به اطلاق آن بر نمی‌تابد؛ لذا یا باید چنین روایاتی را مردود دانست، یا اینکه به توجیه معقول روایات مزبور اهتمام ورزید. مثلاً از باب اینکه گفته شود وجه صدور چنین روایاتی، ایجاد انس و الفت بین مؤمنان، و پرهیز از آرایش و اسراف و مواردی از این دست بوده است. یا اینکه چنین روایاتی را حمل بر حالتی نمود که شخص خورنده‌ی نیم‌خورده‌ی دیگری، از صحت جسم و سلامتی طرف مقابل اطمینان کامل داشته باشد. مطابق همین برداشت، یکی از فقهای معاصر اگرچه در ابتدا این احتمال را مطرح می‌کند که خوردن نیم‌خورده‌ی مؤمن مستحب باشد؛ اما در ادامه بلافاصله این احتمال را نیز مطرح می‌نماید که ممکن است از جهتی این استحباب زیر سؤال رفته و در نتیجه نتوان حکم به استحباب این عمل نمود (۵۱).

طولانی‌ترین مدت بارداری

یکی از فروع فقهی که فقیهان به مناسبت بحث از آن در موضوعات گوناگون شرعی از قبیل نکاح، طلاق، میراث، لعان، حدود و... فقیهان به آن پرداخته‌اند و ارتباط وثیقی نیز با دانش پزشکی دارد، بحث از کمترین و بیشترین مدت زمان بارداری است. در این زمینه اتفاق نظر وجود دارد که کمترین زمان بارداری شش ماه است (۲۶، ۳۴)؛ لکن در میزان

نبوده است؛ حال آنکه زن صرفاً در صورتی از مجازات مزبور می‌تواند رهایی یابد، که اثبات نماید در چهار ماه گذشته توانایی و امکان برقراری رابطه‌ی جنسی را نداشته است! بدیهی است اگر در دانش پزشکی اثبات شود که نیازهای جنسی زن در این زمینه تفاوت چندانی با نیازهای مرد ندارد، می‌توان و بلکه می‌بایست در حکم مزبور تجدیدنظر نمود تا از تحمیل ظلم گراف جلوگیری شود^۱. در این زمینه آنچه که واضح است اینکه میل جنسی افراد تحت تأثیر عوامل گوناگونی مانند ژنتیک (فاکتورهای وراثتی مانند سردمزاج بودن یا گرم‌مزاجی)، تغذیه، محیط و... می‌تواند متفاوت باشد و در این زمینه تفاوت چندانی بین زن و مرد وجود ندارد. در این زمینه اگرچه گفته شده است که میل جنسی مردان در جوانی و میل جنسی زنان در میان‌سالی قوی‌تر است (۴۶)؛ لکن باید توجه نمود که کیفیت عملکرد جنسی، مسئله‌ای پیچیده و تابع عوامل گوناگونی از قبیل فاکتورهای فیزیولوژیک (بیولوژیک)، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی است و حتی نقش مؤلفه‌های روان‌شناختی بیشتر از دیگر عوامل تحلیل می‌شود (۴۷). شاید با ملاحظه‌ی همین جوانب است که برخی از فقیهان معاصر فرضی را مطرح کرده‌اند که اگر زن گرم‌مزاج بوده و دارای میل جنسی شدید باشد، در این صورت بر مرد واجب است که از عهده‌ی تأمین نیازهای وی زودتر از موعد مقرر شرعی (چهارماه) برآید (۱۸، ۴۸، ۴۹).

استحباب خوردن نیم‌خورده‌ی مؤمن

علی‌رغم اینکه توصیه‌های اکید اسلام در رعایت نظافت و لزوم رعایت بهداشت بر کسی پوشیده نیست؛ لکن در میراث روایی

^۱ البته ممکن است گفته شود که ملاکات احکام فقهی با عقل قابل درک نیست. اما در پاسخ می‌توان گفت درست است که ملاکات برخی از احکام فقهی نظیر عبادات روشن نیست؛ ولی ملاکات برخی دیگر از این احکام که در حوزه‌ی عدل و انصاف است، قابل شناسایی می‌باشد. از این‌رو اگر اطلاق یا عموم احکام فقهی با عدالت و انصاف تقابل داشت، نمی‌توان به اطلاق احکام فقهی استناد جست. در توضیح بیشتر مطلب باید گفت که بنا بر نظر عدلیه که معتقد به حسن و قبح ذاتی افعال هستند، اگرچه ملاکات احکام نسبت به جزئیات احکام عبادی و بخشی از امور غیرعبادی قابل کشف قطعی نیست؛ ولی مصالح و فلسفه‌ی برخی دیگر از احکام به‌ویژه احکام اجتماعی، برای عقل صائب جمعی انسان‌ها که به‌دور از نفسانیات و جمود، و آگاه به فضای تشریح هستند، قابل کشف و دسترسی است. می‌توان گفت که این‌گونه احکام، دارای اسرار مرموز و غیرقابل فهم برای انسان‌ها نیستند؛ بنابراین نحوه‌ی مواجهه‌ی ما با عبادات باید متفاوت از تعامل ما با فقه عام، فقه اجتماعی و جزایی در ساحت‌های مختلفش باشد (رک: منتظری، ۱۴۲۹، ص ۲۲؛ مرعشی شوشتری، ۱۴۲۷، ج ۱، ص ۴۰).

^۲ روایاتی در این زمینه وارد شده‌اند. از باب نمونه: «محمد بن علی بن الحسین فی (ثواب الأعمال) عن أبيه، عن سعد بن عبد الله، عن محمد بن عيسى، عن الحسن بن علي الوشاء، عن عبد الله بن سنان، قال: «قال أبو عبد الله: في سؤر المؤمن شفاء من سبعين داء»؛ در تناول نیم‌خورده‌ی مؤمن شفا‌ی هفتاد مریضی وجود دارد (ابن بابویه ۱۴۰۶، ص ۱۵۱). شیخ حرّ عاملی در وسائل الشیعة بابی را تحت‌عنوان: «بَابُ اسْتِحْبَابِ الشَّرْبِ مِنْ سُؤْرِ الْمُؤْمِنِ تَرَكًا» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۵، ص ۲۶۳) به این امر اختصاص داده است.

بیشترین زمان بارداری میان فقیهان اختلاف نظر چشمگیر به وجود آمده است. فقها در این زمینه چند دسته شده‌اند: ۱- دیدگاه مشهور که حداکثر مدت حمل را ۹ ماه می‌داند؛ این نظریه در میان بسیاری از متقدمان و متأخران پذیرفته شده است (۳۷، ۵۲-۵۴). ۲- برخی دیگر از فقیهان حداکثر مدت حمل را ده ماه دانسته‌اند (۱۰، ۲۱). ۳- در این میان نظریه‌ی سومی نیز وجود دارد و آن اینکه حداکثر مدت حمل یک سال می‌باشد (۵۵-۵۷).

چنان‌که مشخص است در مواجهه با این مسئله دو راهکار وجود دارد. یک راهکار این است که روایات موجود را بررسی نموده و براساس موازین رجالی و فقهی، یکی از نظریات موجود را بر دیگر اقوال برتری داد. اما راهکار دوم که معقول‌تر به نظر می‌رسد، استفاده از یافته‌های دانش پزشکی در این زمینه است. از باب نمونه یکی از محققان طی بررسی‌های خود به این نتیجه رسیده است که دانش پزشکی مدت حمل تا یک سال را بعید نمی‌داند و لذا نظریه‌ی اخیر می‌تواند منطبق با داده‌های تجربی، و از اتقان بیشتری برخوردار باشد (۵۸).

در خاتمه باید گفت که مطابق آنچه گذشت در عصر حاضر، به‌جهت پیچیدگی و چندوجهی بودن مسائل، انجام فعالیت‌های علمی به‌شکل سنتی آن (چنان‌که در گذشته فقط با دخالت یک رشته انجام می‌شد)، در بسیاری از حوزه‌ها پاسخ‌گو نمی‌باشد. لذا ضروری است که از اتکای صرف بر نظام تک‌رشته‌ای پرهیز، و به‌سوی نظام میان‌رشته‌ای گام‌های بنیادین برداشته شود. در این میان، اهمیت و ضرورت پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در حوزه‌ی علوم انسانی غیرقابل انکار است. پژوهش حاضر با عنایت به اهمیت مسئله، لوازم و بایستگی‌های مطالعات میان‌رشته‌ای حقوق اسلامی و دانش پزشکی را مورد مطالعه‌ی تطبیقی قرار داده است. این پژوهش نشان می‌دهد که در ضرورت مطالعات میان‌رشته‌ای در باب علوم دینی، همین مقدار کفایت می‌کند که گفته شود اگر دانش فقه، چشم بر یافته‌های علوم دیگر ببندد و صرفاً با اتکا به مبانی سنتی، به استخراج و استنباط حکم بپردازد، چنین احکامی که با این روش حاصل می‌شوند، هرگز نخواهند توانست موافقت و همراهی جامعه را تأمین نمایند و در این زمینه کامیاب شوند. اما اگر فقیه در مقام و فرایند استنباط، از داده‌های دیگر علوم بهره‌گیرد، بدون شک نتیجه‌ی حاصله از اقبال بیشتری در بین صاحبان علوم و نیز جامعه برخوردار خواهد شد. همچنین در توجیه مبانی استمداد از سایر علوم در فرایند اجتهاد، این نتیجه حاصل شد که در پروسه‌ی اجتهاد،

بحث موضوع‌شناسی دارای اهمیت بسیار است و صرف اطلاعات عمومی و غیرتخصصی در بسیاری از زمینه‌ها کفایت نمی‌کند. لذا ورود سایر دانش‌ها از قبیل اقتصاد، پزشکی، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و... به موضوع و تعامل آنها با دانش فقه، در معرفت فقهی اثرگذار است و این دانش‌ها از رهگذر موضوع‌شناسی، نقشی محوری در فهم حکم شرعی ایفا می‌کنند. در حقیقت فهم دقیق حکم شرعی، در بسیاری از موارد بر مقدمات و پیش‌فرض‌هایی استوار است که می‌بایست در سایر علوم مورد بررسی قرار بگیرند و دستیابی به حکم شرعی در این موارد، با استفاده از ترکیبی از مقدمات گوناگون صورت می‌گیرد که برخی از آنها از دانش‌های غیررایج و غیرمتعارف در حوزه‌ها (علوم تجربی و انسانی) باید وام گرفته شوند. برای اثبات این مدعا، مصادیقی به‌طور ملموس و عینی از قبیل مسئله‌ی اثبات نسب و چالش‌های آن، تفاوت اندام جنسی در تولیدمثل و... مطرح گردید، که جملگی آنها دلالت بر این امر داشتند که دانش فقه در بسیاری از حیطه‌ها بدون استمداد از علوم دیگر نمی‌تواند گام‌های موفقیت را بپیماید. لذا استفاده از داده‌های سایر علوم، برای اتقان بیشتر احکام فقهی ضرورتی انکارناپذیر است.

محدودیت‌های پژوهش

محدودیت موجود در نگارش این پژوهش، فقدان ادبیات مورد بحث در میراث مکتوب فقهی بود؛ بدین معنا که فقیهان به‌صورت ضابطه‌مند به تبیین رابطه‌ی فقه و دانش پزشکی نپرداخته بودند.

پیشنهاد‌های پژوهش

پیشنهاد می‌شود که رابطه‌ی فقه و دانش پزشکی به‌صورت مطالعه‌ی موردی در ابواب مختلف فقه مانند باب نکاح، باب حدود و... تحلیل و بررسی شود تا از این رهگذر فهم نیکوتری از مسئله صورت گیرد.

قدردانی

از دانشگاه بزرگمهر قائنات که حمایت مالی این طرح را انجام داده است قدردانی به عمل می‌آید.

حامی مالی

حامی مالی این پژوهش دانشگاه بزرگمهر قائنات بوده است.

تضاد منافع

پژوهش حاضر با اعتبار مالی دانشگاه بزرگمهر قائنات نگاشته شده و مستخرج از طرح پژوهشی شماره‌ی ۳۹۲۶۶ دانشگاه بزرگمهر قائنات تحت‌عنوان «پژوهشی در باب ضرورت مطالعات میان‌رشته‌ای دانش فقه و علم پزشکی» است که بدین‌وسیله قدردانی و تشکر می‌شود.

مشارکت مؤلفان

طرح اولیه پژوهش، طرح ساختار و اجرای پژوهش و تألیف متن اصلی: مؤلف اول؛ تحلیلگر، اصلاحیه اولیه و نهایی و نظارت بر روند کار: مؤلف دوم؛ نگارش طرح پیشنهادی اولیه، جمع‌آوری داده‌ها، پیشنهاد موضوع و تهیه منابع: مؤلف سوم.

References

- Motahhari M. Familiarity with Islamic Sciences. 8 ed. Tehran: Sadra Publishing House; 2002;311. (Full Text in Persian)
- Motahhari M. An introduction to Islamic worldview. Tehran: Sadra Publications; 1993;63. (Full Text in Persian)
- Nasr SH. Muslim youth and the new world. Tehran: new design; 2003;21. (Full Text in Persian)
- Tabrizi J. Sarat Al-Najat in Ojubah Al-Istefatay. Qom: Dar Al-Siddiqah Al-Shahideh; 2006;1.
- Pelgerino E. medical philosophy, in search of definition: Soroush Andisheh; 2004;15.
- Najafi MH. Jawaher Al-Kalam in the Explanation of Islam Laws. 7 ed. Beirut: Dar Ihya Al-Torath Al-Arabi; 1983;50.
- Khoei AA-Q. Maniya Al-Sail. Beirut: Dar Al-Mujtaba;Bita; 118.
- Yazdi SMK. Al-Urwah Al-Wuthqa with comments. Qom: Jamaat Al-Mudrasin in aAl-Hawza Al-Elamiya; 2000;68.
- Naieni MH. Fawaeid Al-Usool. 1 ed. Qom: Jamaat Al-Modrresin in Al-Howzeh Al-Almiyyeh; 1997;389.
- Soroush Mahalati M. Acquire jurisprudence and expansion of science. Journal of the Islamic Society of Dentists. Winter 2012;(4):266.(Full Text in Persian)
- Mohaghegh Helli JbH. Sharayeia Al-Islam in Halal and Haram Issues. 2 ed. Qom: Ismaailiyan; 1987;85.
- Bahrani YbA. Al-Hadaiq Al-Nazerah in Ahkam Al-Etrat Al-Tahira. Qom: Islamic Publications Office; 1984;348.
- Mehrizi M. Girls' puberty: a collection of essays. 1 ed. Qom: Taba and Nashr Publications; 1997;174. (Full Text in Persian)
- Fanayi AA-Q. the position of thematics in ijtehad. criticism and opinion. 1995;2(5):97.
- Idris I, Ahmad MI. Al-Sara'er Al-Hawi for Tahrir al-Fatawi. 2ed. Qom: Al-Nashr Al-Islami Institute; 1989;657.
- Shahid Thani ZA. Masalak Al-Afham to the revision of Sharia Al-Islam.2 ed. Qom: Islamic Encyclopaedia Institute; 1992;391.(Full Text in Persian)
- Bojnordi SH. Al-Qavaaed Al-Faqih. Qom: Al-Hadi publication; 1998;21. (Full Text in Persian)
- Pilehwar A, GhazvinI SA, Razei A. the role of DNA in proving ancestry. family research. 2013;9(3):387.
- Yazdanipour N, Derayati H, Daneshvar Sani R. Check and Jurisprudential analysis of Legal of the
- Ghasemi A, Imami Mybodi R. the role and position of interdisciplinary studies in the growth and development of humanities. the quarterly journal of interdisciplinary studies in humanities. 2016;7(4):1-19.
- Afzali R, Alavi Moghadam m, Moghadam F. Recognizing the merits and functions of interdisciplinary studies: Legal and literary concepts. Interdisciplinary Studies in Humanities. 2022;14(2):50-85.
- Sanjabi N, Shikarbeigi A. investigation of the relationship between jurisprudence and ethics. , Ethical Researches. 2018;(4):117-130. (Full Text in Persian)
- Ziaiefar S.The types the ethics effect in jurisprudence and ijtehad, jurisprudence (a new exploration in jurisprudence). 2010;(64):166-201.
- Samiai M. New Astronomy and Jurisprudence. Islamic Research. 2002-2003;1. (Full Text in Persian)
- Hashemi SH. common areas of knowledge of jurisprudence and interpretation. Safir magazine. 2005;(1):12-27.
- Naqeibi SAA-Q. Ratio and the relationship between the knowledge of jurisprudence and the science of law. Teachings of civil jurisprudence. 2009;(2):3-20. (Full Text in Persian)
- Ibn Manzoor MbM. Lisan Al-Arab. 3 ed. Beirut: Dar Al-Fekr Lel-Tebaat and Al-Nashr; 1993;522
- Tareehi F. Al-Bahrain Assembly. 2 ed. Tehran: Mortazavi bookstore; 1995;355. (Full Text in Persian)
- Allameh Helli HbY. Tahrir Al-Ahkam Al-Sharia. 1 ed. Qom: Institute of Imam Sadiq (a.s.); 1999;31. (Full Text in Persian)

validity of DNA Testing in Proving ancestry. Jurisprudential Foundations of Islamic Law. 2015;(2):389.

30. Ameri P, Yasininia H. the role of genetic reasons in claims to prove parentage. jurisprudence and family law (Nedai Sadegh). 2016;(65):73.

31. Mahmoudi N. conflict between Farash rule and DNA testing. bi-quarterly review of judicial opinions. 2022;486.

32. Koliyni MbY. Al-Kafi. 4 ed. Tehran: Dar Al-Kotob Al-Islamiyyah; 1986;315. (Full Text in Persian)

33. Tousi MbH. Al-Khalaf. 1 ed. Qom: Islamic Publications Office; 1986;250. (Full Text in Persian)

34. Tabatabaai Haeri SAbM. Riyad Al-Masail. 1 ed. Qom: Al-Bayt Institute; 1997;479. (Full Text in Persian)

35. Roshan M, Forutan SK. Jurisprudence, Legal and Medical Review of Article 435 of the Islamic Penal Code (Dieh Beiztin). Medical Jurisprudence. 2010;(2):184. (Full Text in Persian)

36. Khoei AA-Q. Mabani Takmileh Al-Minhaj. 1 ed. Qom: Imam Al-Khoei Institute for Revival of Works; 2001;391. (Full Text in Persian)

37. Mofid MbM. Al-Maqna'a. 1 ed. Qom: World Congress of Hezareh Sheikh Mofid; 1992;755. (Full Text in Persian)

38. Shahid avval MbMA. Zekra Al-Shi'a in Al-Ahkam Al-Sharia. 2 ed. Qom: Al-Bayt Institute; 1998;40. (Full Text in Persian)

39. Khansari SAbY. Jame Al-Madark. 2 ed. Qom: Ismailiyan; 1984;239.(Full Text in Persian)

40. Vahid Khorasani H. Minhaj Al-Salehin. 5 ed. Qom: Imam Baqir (a.s.) School; 2007;569. (Full Text in Persian)

41. Mostafavi H. Al-Tahqiq in Kalamat Al-Qur'an Al-Karim. Tehran: Center Al-ketab for Translation and Publish; 1981.235. (Full Text in Persian)

42. Raghed Esfahani H. Vocabulary Words Al-Qur'an. 1 ed. Lobanan: Dar Al-Ailm-Al-Dar Al-Shamiyah; 1991.;239.

43. Mousavi Aamoli MBA. Nahayeh Al-Maram. Qom: Islamic Publication Office; 1990.61. (Full Text in Persian)

44. Golpaygani MR. Al-Dor Al-Manzoud in Ahkam Al-Hudud. Qom: Dar Al-Qur'an; 1991.98. (Full Text in Persian)

45. Tousi MbH. Tahdeeb al-Ahkam. 4 ed. Tehran: Al-Kotob Al-Islamiyih; 1986.367. (Full Text in Persian)

46. Mohammadi M. Analysis of gender differences between men and women in experimental sciences and religious teachings. Religious Anthropolog ;2013;(29):75. (Full Text in Persian)

47. Darvish-Mofrad-Kashani Z, Akhtari E, Tajadini H, Molkara T, Emaratkar E. Hypoactive sexual desire disorder in women from the perspective of Persian medicine. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2019;10(3):237-48;237. (Full Text in Persian)

48. Maraashi Najafi SA-D. Minhaj Al-Mu'minin. Qom: Ayatollah Maraashi Najafi Laybrary(r.a.); 1985;208. (Full Text in Persian)

49. Khoei AA-Q. Al-Imam Al-Khoei Encyclopedia. Qom: Imam Al-Khoei Works Revival Institute; 1997;122. (Full Text in Persian)

50. Naraghi AbMM. Documentary of the Shia in the rules of the Shari'ah. 2 ed. Qom: Al-Bayt Institute (a.s.),LiIhya Torath; 1994;118.(Full Text in Persian)

51. Sistani SA. Menhaj Al-Salehin. 1 ed. Qom: Ayatollah Al-Ozma Al- Seyyed Ali-Sistani first edition School; 1993;29. (Full Text in Persian)

52. Tousi MbH. Al-Nahaih in Mogarrad Al-Fiqh and Al-Fatawi. 2 ed. Beirut: Dar Al-Kitab Al-Arabi; 1979;505.

53. Sabzevari SAA. Mohzzab Al-Ahkam. 4 ed. Qom: Al-Manar Institute; 1992;238. (Full Text in Persian)

54. Lankarani Movahhidy FM. Details of Al-Sharia-Al-nekah. Qom: the jurisprudential center of Athar imams; 2000;513. (Full Text in Persian)

55. Seyyed Morteza, A. Al-Intisar in Infradat Al-Imamiya. 1 ed. Qom: Islamic Publications Office; 1994;345.(Full Text in Persian)

56. Halabi AA. Al-Kafi in Fiqh. Qom: Amir Al-Momineen (A.S.) Library; 1982;314. (Full Text in Persian)

57. Khomeini R. Tahrir Al-Wasileh. 1 ed. Qom: Dar Al-Eelm Press Institute;307. (Full Text in Persian)

58. Ansari GA. Rules and Children's Rights in Islam . Qom: Fiqh Center of Imams Athar (A.S.); 2012;290. (Full Text in Persian)